

USKONNOLLISEN LAULUN KÄSITE PEDAGOGISESSA KONTEKSTISSA

JENNI URPONEN

Lectio praecursoria uskonnonpedagogiikan väitöskirjaan *Suvivirrestä Hard Rock Hallelujaan? Uskonnollinen musiikki perusopetuksen evankelisluterilaisen uskonnon ja musiikin oppikirjoissa*. Väitöstilaisuus 25.9.2020 Helsingin yliopistossa. Vastaväittäjänä professori Martin Ubani Itä-Suomen yliopistosta.

Uskonnollinen musiikki apulaisoikeusasiamiehen ratkaisuteksteissä

Helsingin Sanomissa oli kuukausi sitten luettavissa seuraava uutisotsikko: ”Apulaisoikeusasiamies: Oppilaita ei saa pakottaa laulamaan virsiä.”¹ Uutinen tarkasteli 24. elokuuta 2020 päivättyjä apulaisoikeusasiamies (AOA) Pasi Pölösen ratkaisuja, jotka liittyivät uskonnonvapautta koskeviin kanteluihin. Kanteluista kaksi peräänkuulutti uskonnonvapauden toteutumista musiikkiluokkien musiikin opetuksessa ja esityksissä, kuten kirkossa järjestetyssä joulukonsertissa. Kanteluissa kritisoitiin muun muassa opetuksen ja esitysten uskonnollista sisältöä – laulujen kristillisyyttä, minkä johdosta apulaisoikeusasiamies Pölösen ratkaisutekstit käsittelivät läheisesti myös perusopetuksen musiikinopetuksen oppiainesta.²

Ratkaisujaan apulaisoikeusasiamies taustoitti hyvin seikkaperäisesti kanteluiden tematiikkaan läheisesti liittyvillä laki- ja lausuntotekstisitaateilla, kansainvälisten tuomioistuimien ja muiden ihmisoikeussopimusten tutkinta- ja valvontaelinten eri ratkaisuilla ja kannanotoilla sekä oikeusasiamiehen ja valtioneuvoston oikeuskanslerin aiemmilla laillisuusvalvontapäätöksillä.³ Lisäksi ratkaisuteksteissä viitattiin Opetushallituksen ohjeistuksiin ja voimassa olevaan *Perusopetuksen opetussuunnitelman perusteet 2014* -asiakirjaan (POPS 2014). Opetussuunnitelmasta esille

1 Helsingin Sanomat 27.8.2020.

2 EOAK/1417/2019, EOAK/1609/2019.

3 EOA 27.8.2020 elektroninen lähde; EOAK/1417/2019, EOAK/1609/2019.

nostettiin sekä perusopetuksen yleisiä lähtökohtia että uskonnon ja musiikin oppiaineiden sisältötekstejä.⁴

Apulaisoikeusasiamiehen *Uskonnollinen musiikki musiikkiluokan opetuksessa ja rippikouluinfo koulussa*⁵ sekä *Uskonnonvapaus musiikkiluokkien opetuksessa ja koulujen yhteistyö seurakunnan kanssa*⁶ -ratkaisuja lukiessani huomasin hymnologian vallan innostuvani! Näissä kahdessa varsin byrokraattisessa ja juridisessa tekstissä hän lähes vilisi hymnologian keskeisiä käsitteitä tai hymnologiaan muutoin läheisesti liittyviä erilaisia ilmauksia, kuten ”hengellinen musiikki” ja ”hengelliset laulut”, ”jouluun liittyvät musiikkikappaleet”, ”joulumusiikki”, ”kristillinen laulu” ja ”kristilliset laulut”, ”loppuvirsi”, ”suvivirsi”, ”virsi” ja ”virret”, ”uskonnollinen musiikki” ja ”uskonnolliset laulut”. Musiikkiorientoituneena uskonnonpedagogina taas mielenkiintoni heräsi lukiessani esimerkiksi seuraavaa musiikkiluokkien joulukonserteihin liittyvää tekstikohtaa:

Vaikka joulumusiikilla on merkittävässä määrin tiivis yhteys kristilliseen uskontoon, ei joulukonserteissa välttämättä ole kyse jumalanpalvelukseen verrattavissa olevasta tilaisuudesta. Joulumusiikin hengellisyyden tai uskonnollisuuden arviointi puolestaan on monitahoinen kysymys, johon ei liene ole olemassa yleispätevää vastausta ainakaan joulumusiikin kokonaisuuden osalta.⁷

Hieman myöhemmin samaisessa tekstissä mainitaan opetuksen sisällöstä ja intensiteetistä:

Ylipäättään hengellisen musiikin kuunteleminen, harjoittelu ja esittäminen, tapahtuipa se kirkossa tai muussa tilassa, voi liittyä ainakin joko uskonnon harjoittamiseen sen tunnustuksellisessa merkityksessä, uskonnolliseen ja musiikilliseen kulttuuriperintöön tutustumiseen tai johonkin muuhun osallistujan itsensä mieltämään merkitykseen.⁸

Nämä *Uskonnollinen musiikki musiikkiluokan opetuksessa ja rippikouluinfo koulussa* -ratkaisun tekstisisätyt viittaavat siihen, ettei perusopetuksen oppiainekseen ja hymnologiaan läheisesti liittyvien käsitteiden, kuten joulumusiikki tai hengellinen musiikki, määrittely ole yksiselitteistä. Pysähdyn seuraavaksi kantelutekstissä⁹ mainitun yhden ilmauksen äärelle, pohtimaan lähemmin uskonnollisen laulun käsitettä.

4 EOAK/1417/2019, EOAK/1609/2019.

5 EOAK/1417/2019.

6 EOAK/1609/2019.

7 EOAK/1417/2019, 29.

8 EOAK/1417/2019, 29.

9 EOAK/1609/2019, 1, 29.

Uskonnollisen laulun määritelmä ja kriteeristö

Väitöstutkimuksessani suuntaan huomiota erityisesti uskonnollisen laulun käsitteeseen sekä oppikirjojen uskonnolliseen laulustoon. Yksi kolmesta tutkimuskysymyksestä kuuluu: ”Mikä tekee laulusta uskonnollisen laulun?” Lisäksi tutkin, minkälainen on uskonnollinen laulu.

Myönnettäköön, että aivan tutkimukseni alkumetreillä en nähnyt ongelmaa koota oppikirjojen sivuilta tutkimusaineistoani ja löytää virsien rinnalle tarkasteltavaksi muitakin, silloisen tutkimustehtäväni kannalta, relevanteja lauluja. Kuitenkin melko pian oli virsiä ja niin kutsuttuja hengellisiä lauluja vuosikausia musisoineen kanttorin nöyryttävä – kuuliaisesti omaksuttava epäilevän, kyselevän ja ihmettelevän tutkijan rooli. Jo evankelisluterilaisen uskonnon oppikirjoja läpikäydessäni totesin lauluista osan aiheuttavan päänsäivää. Olin siis samankaltaisen ongelman ääressä kuin apulaisoikeusasiamies päätöstekstinsä lausumassa: ”Joulumusiikin hengellisyyden tai uskonnollisuuden arviointi puolestaan on monitahoinen kysymys – –.”¹⁰ Toisaalta lisää päänsäivää aiheutti laulustoa kuvaavan yläkäsitteen pohtiminen. Koska tavoitteenani oli tutkia lauluja ”ulkoapäin” ilmiönä (”an sich”), eikä esimerkiksi yksilön henkilökohtaisen spirituaalisen kokemuksen tai yksilön laululle antaman mahdollisen muun merkityksen lähtökohdista käsin (objektiivinen vs. subjektiivinen), päädyin tarkastelemaan uskonnollisen laulun käsitettä.

Tutkimuksessani hahmottelin ja testasin empiirisesti yhtä mahdollista kriteeristöä uskonnollisen laulun määrittelemiseksi. Uskonnollisen laulun osatekijöiksi jäsenyivät seuraavat kolme: signaalisisä, Ninian Martin piirreperustaiseen malliin perustuvat uskonnon ulottuvuudet ja lähteistö. Tämä kriteeristö osoittautui erityisen tarpeelliseksi siinä vaiheessa, kun siirryin uskonnon oppikirjojen jälkeen tutkimaan musiikin oppikirjoja, niiden lähes 2 000 laulua. Vasta kriteeristö mahdollisti musiikin oppikirjalauluston ryhmittelemisen.

Lauluaineiston jäsentäminen kolmen edellä mainitun osatekijän avulla osoitti uskontoon liittyvien laulujen moninaisuuden ja uskonnollisen laulun rajojen liikkuvuuden. Uskontoon liittyviä lauluja on oppikirjoissa hyvin monenlaisia, ei siis vain niitä uutisotsikossa mainittuja virsiä. Kolmestatoista uskontoon liittyvästä laulutyyppistä viisi on määriteltävissä varsinaisiksi, kristinuskon perinteen mukaisiksi, uskonnollisiksi lauluiksi. Muita ovat uskonnollisaiheiset, uskonnollisävytteiset, hengellissävytteiset, maallistetut uskonnolliset, muut laulut ja ei-kristillisten uskontojen signaalisanoja sisältävät laulut. Näiden laulutyyppien ohessa havaitsin muun muassa, että lauluista muutama osoittautuu oppikirjapedagogisiksi, osa näyttäytyy piilouskonnollisina. Joissakin uskonnollisissa lauluissa taas keskeinen, varsinainen aihe-

10 EOAK/1417/2019, 29.

piiri saattaa olla jokin aivan muu kuin uskontoon liittyvä ja laulun uskonnollisuus ilmaantua vain yhdessä säkeistössä. Tällaisia lauluja päädyin kutsumaan toissijaisesti uskonnollisiksi. Uskonnollisten laulujen keskeisiä aiheistoja tarkasteltaessa puolestaan ilmeni, että musiikin oppikirjojen uskonnollisista lauluista yli puolet on juuri niitä apulaisoikeuskanslerin ratkaisutextissäänkin mainittuja ”jouluun liittyviä musiikkikappaleita” ja ”joulumusiikkia” eli juhla-aikalauluja. Uskonnollinen laulu -kriteeristön osatekijöiden välityksellä oli lisäksi mahdollista tarkastella laulutekstien alkuperäistä uskonnollista intentiota (signaalisanat) ja laulujen funktiota (uskonnon ulottuvuudet) sekä lähteistön avulla saada välillisesti tietoa myös laulun mahdollisesta alkuperäisestä institutionaalisesta uskonnollisesta käyttökontekstista.¹¹

Vaikka väitöstutkimukseni liittyy lähdeaineistonsa perusteella lähimenneisyyteen, on sen tuloksilla sovellettavuusarvoa nykyhetkessäkin – esimerkiksi, kun apulaisoikeusasiamiehen työpöydän ääressä puntaroidaan uskonnollisen laulun olemusta. Siitä huolimatta, että opetussuunnitelma on tutkimusmatkani varrella ehtinyt vaihtua jo toiseksi, on esimerkiksi perusopetuksen katsomusopetusmalli nykyään sama kuin vuosina 2004–2012 ja osa lähdeaineistoni oppikirjoista yhä käytössä.

Uskonnollisen laulun pedagogistaminen

Tällä vuosituhanella lehtiotsikoissakin säännöllisesti esille nostetun *Suvivirren* (virsi 571) laulamista koulujen kevätjuhlien yhteydessä on perusteltu useasti kulttuuriperintöargumentein. Uskontotieteen dosentti Teemu Taira on tarkastellut tiedotusvälineissä käytyä suvivirikeskustelua kristinuskon kulttuuristumisena.¹² Kulttuuristetun *Suvivirren* intention, funktion ja kontekstin voidaan nähdä muuntuneen alkuperäiseen uskonnolliseen lauluun verrattuna joko osin tai kokonaan toiseksi.

Musiikin historian professori Vesa Kurkela on taas esimerkein havainnollistanut ja osoittanut, millä tavoin *Jumala ompi linnamme* (virsi 170) on alkuperäisen uskonnollisen kontekstin ulkopuolella saanut toisessa käyttöyhteydessä uusia seurakuntalaulun ulkopuolisia merkityksiä. Kurkela kutsuu virsisävelmän käyttöä esimerkiksi eri sävelteosten lainasävelmänä tai sävelaiheena virren taiteellistamiseksi.¹³ Taiteellistamisen myötä uskonnollisen laulun intention, funktion ja kontekstin voidaan joko osittain tai kokonaan havaita vaihtuneen alkuperäiseen verrattuna toiseksi.

Perusopetuskontekstissa on uskonnolliselle laululle osoitettu tehtäviä ja ulottuvuuksia opetussuunnitelmatekstien ohessa muun muassa lakipykälän, Opetushallituksen ohjeistuksen ja apulaisoikeusasiamiehen ratkaisuin. Tämä ilmeni selkeästi

11 Ks. ja vrt. virren intentiosta ja funktiosta: Straarup & Hansson 2001, 10–14.

12 Taira 2019.

13 Kurkela 2012, 84, 87.

apulaisoikeusasiamies Pölösen ratkaisuteksteissäkin. Perusopetuksessa uskonnollisen laulun lähtökohta ja intentio on aina pedagoginen.¹⁴ Uskonnollisen laulun alkuperäinen funktio ja konteksti eivät uskonnon ja musiikin oppitunnilla ole enää läsnä itsessään, eikä kyse ole uskonnonharjoittamisesta. Vaikka laulutekstissä on yhä haavittavissa uskonnollisen laulun uskonnollinen sisältö, ovat uskonnollisen laulun intentio, funktio ja konteksti uskonnon ja musiikin opetuksessa vaihtuneet alkupe-
räiseen verrattuna toisiksi – pedagogisiksi. Siten ne ovat perusopetuksen yhteydessä saaneet uusia, seurakuntalaulun ulkopuolisia merkityksiä.¹⁵ Tätä nimitän uskonnollisen laulun pedagogistamiseksi. Todettakoon, että esimerkiksi perusopetuksen musiikin oppikirjojen oppiaineena ilmeni myös sellaisia uskonnollisia lauluja, jotka edustavat lähtökohtaisesti myös edellä mainittuja kulttuuristettuja tai taiteellistettuja uskonnollisia lauluja, kuten vaikkapa juuri Suvivirsi tai Bachin *Matteuspasion* loppukuoro.

Hymnologiselle tutkimukselle tilausta

Hymnologiaa on luonnehdittu lähtökohtaisesti sekä poikkitieteelliseksi¹⁶ että tieteidenväliseksi¹⁷. Hymnologian ”kotipesinä” on pidetty sekä käytännöllistä teologiaa¹⁸ että musiikkietiedettä¹⁹. Sen kolmas vakiintunut koti löytyy kirkkomusiikin oppiaineen yhteydestä. Toki hymnologista tutkimusta tehdään runsaasti myös muun muassa kielitieteen puolella. Positioin tutkimukseni sekä uskonnonpedagogisesti orientoituneeksi hymnologiaksi että musiikkiorientoituneeksi uskonnonpedagogiikaksi. Tutkimukseni lähestyy kahdesta eri suunnasta teologiaa. Hymnologia sijaitsee kirkkomusiikin tutkimuksen osa-alueena musiikintutkimuksen ja teologian puolivälissä. Uskonnonpedagogiikka löytää koordinaattinsa vastaavasti kasvatustieteen ja teologian puolitiestä. Uskonnollista laulua tutkittaessa on uskonnonpedagogiikan avulla mahdollista hahmottaa uskonnollisen laulun laajempaa yhteiskunnallista ympäristöä ja perusopetuskontekstia. Hymnologia puolestaan auttaa suuntaamaan huomiota yksityiskohtaisemmin käsitteeseen, esimerkiksi uskonnolliseen lauluun.

Ruotsalaiset hymnologit, kirkko- ja yhdyskuntatieteen professori, piispa Jan Arvid Hellström sekä käytännöllisen teologian professori Sven-Åke Selander, kritisoivat jo neljäkymmentä vuotta sitten ”perinteistä” hymnologista tutkimusta ja pitivät sitä vanhanaikaisena, eristäytyneenä ja perifeerisenä käytännöllisen teologian

14 Urponen 2020, 25–27.

15 Ks. ja vrt. mm. Kurkela 2012, 84.

16 Mm. Pajamo & Tuppurainen 2004, 646.

17 Mm. Hansson 1998, 22–23.

18 Heikkilä & Lampela-Kivistö 2010, 191–192.

19 Mm. Pajamo 2003, 202.

huomaan jääneenä tai jättäytyneenä alana.²⁰ Tuon ajan tutkimuksissa oli Hellströmin ja Selanderin mukaan ohitettu uskontotieteen kehitys ja tutkimussuuntaukset sekä ympäröivä, kirkkohistoriallinen, sosiaalinen, kulttuurinen ja poliittinen, konteksti. Myös perspektiivi ja eri asiayhteyksien tarkentaminen olivat heidän mukaansa jääneet hymnologisessa tutkimuksessa vähälle.²¹ 2000-luvulla hymnologinen tutkimus on uudistunut ja pykinyt vastaamaan aiemmin esitettyihin haasteisiin. Nordhymn-verkoston *Dejlig er jorden* -kirjahanke ja 2010-luvun suomalainen virsi-tutkimusprojekti ovat omalta osaltaan edistäneet tätä hymnologisen tutkimuksen päivittämistä ja kehitystä.

Hymnologisen tutkimusalan päivittäminen on kannattanut, sillä nyt 2020-luvulla hymnologiselle tiedolle näyttää olevan tarvetta, käyttöä ja sovellettavuusarvoa myös yliopiston seinien ulkopuolella – jopa oikeusasiamiehen työpöydän ääressä. Apulaisoikeusasiamies totesi ratkaisupäätöksessään:

Oikeussääntöjen nojalla joulumusiikin hengellisyyden tai yleishumanistisen puheen uskonnollisen merkityksen arviointi laillisuusvalvonnassa voi nähdäkseni olla mahdollista vain varsin rajatusti.²²

Hymnologian peruskäsitteiden määrittelemistä ja määrittämistä tarvitaan. Vastaavasti myös musiikkiorientoitunutta uskonnonpedagogiikkaa tarvitaan, sillä esimerkiksi uskonnollisen musiikin ja uskonnollisten laulujen eri perusopetuskontekstien, uskonnolliseen laulustoon liitettyjen opetusmenetelmien tai vaikkapa eri uskontojen oppiaineksena käytetyn uskonnollisen musiikin tutkimisessa riittää runsaasti työsarkaa myös tulevaisuudessa.

Väitöskirja

Urponen, Jenni (2020). *Suvivirrestä Hard Rock Hallelujaan?: Uskonnollinen musiikki perusopetuksen evankelisluterilaisen uskonnon ja musiikin oppikirjoissa*. Väitöskirja. Helsinki: Helsingin yliopisto. <https://helda.helsinki.fi/handle/10138/319027>

20 Hellström 1982, Selander 1982.

21 Hellström 1982, Selander 1982.

22 EOAK/1417/2019, 25.

Lähteet ja kirjallisuus

EOA 27.8.2020. Eduskunnan oikeusasiamies. *Tiedotteet. Uskonnonvapaus koulussa.* www.oikeusasiamies.fi/fi_FI/-/uskonnonvapaus-kouluissa (luettu 21.9.2020).

EOAK/1417/2019. Apulaisoikeusasiamies Pasi Pölonen 24.8.2020. *Uskonnollinen musiikki musiikkiluokan opetuksessa ja rippikouluinfo koulussa.* Eduskunnan oikeusasiamies. Ratkaisut. www.oikeusasiamies.fi/rfi/ratkaisut/-/eoar/1417/2019 (luettu 19.9.2020).

EOAK/1609/2019. Apulaisoikeusasiamies Pasi Pölonen 24.8.2020. *Uskonnonvapaus musiikkiluokkien opetuksessa ja koulujen yhteistyö seurakunnan kanssa.* Eduskunnan oikeusasiamies. Ratkaisut. www.oikeusasiamies.fi/rfi/ratkaisut/-/eoar/1609/2019 (tulostettu 19.9.2020).

Hansson, Karl-Johan (1998). Den komplice-rade hymnologin. Erkki Tuppurainen (toim.), *Virsin, lauluin, psalttarein. Juhlakirja Reijo Pajamon 60-vuotisjuhlapäivänä 27.9.1998.* Kirkkomusiikin osaston julkaisuja 17. Kuopio: Sibelius-Akatemia, kirkkomusiikin osasto ja Kuopion osasto, 19–24.

Heikkilä, Markku & Liisa Lampela-Kivistö (2010). Käytännöllinen teologia. Antti Raunio & Petri Luomanen (toim.), *Teologia. Johdatus tutkimukseen.* 4. uud. painos. Helsinki: Edita, 187–217.

Hellström, Jan Arvid (1982). Psalm samfund samhälle sammanhang. Jan Arvid Hellström & Sven-Åke Selander, *Hymnologi – en forskning med framtid?* Religio. Lund: Teologiska inst., Univ, 7–32.

Hellström, Jan Arvid & Sven-Åke Selander (1982). *Hymnologi – en forskning med framtid?* Religio. Lund: Teologiska inst., Univ.

Kurkela, Vesa (2012). Jumala ompi linnamme. Yhteiskunnallinen virsi ja sen suomalainen reseptiohistoria. Jaakko Rusama (toim.), *Virsi suomalaisessa kulttuurissa. Hymnologian ja liturgiikan seuran vuosikirja. Hymnos 2011.* Helsinki: Hymnologian ja liturgiikan seura, 83–97.

Pajamo, Reijo (2003). Kirkkomusiikin tutkimus Suomessa. Tuomas Eerola, Jukka Louhivuori & Pirkko Moisala (toim.), *Johdatus musiikintutkimukseen.* Acta Musicologica Fennica (AMF 24). [Jyväskylä]: Suomen musiikkiteollinen seura, 201–208.

Pajamo, Reijo & Erkki Tuppurainen (2004). *Suomen musiikin historia. Kirkkomusiikki.* Helsinki: WSOY.

Selander, Sven-Åke (1982). Hymnologi – en forskning med framtid för sig? Jan Arvid Hellström & Sven-Åke Selander, *Hymnologi – en forskning med framtid?* Religio. Lund: Teologiska inst., Univ, 33–70.

Straarup, Jørgen & Karl-Johan Hansson (2001). Psalmen i kultur och samhälle. Om Nordhymns enkätundersökning. Karl-Johan Hansson, Folke Bohlin & Jørgen Straarup (toim.), *Dejlig er jorden. Psalmens roll i nutida nordiskt kultur- och samhällsliv.* Åbo: Åbo Akademis förlag, 9–19.

Taira, Teemu (2019). Suvivirsi ja kristinuskon ”kulttuuristuminen” katsomuksellisen monimuotoisuuden aikana. *Uskonnotutkija – Religionsforskaren*, 8(1). DOI: <https://doi.org/10.24291/uskonnotutkija.v8i1.83000> (luettu 28.11.2019).